

С.И. Жақсыбаев, Қ.Ә. Ниязбеков

94 (574)

ӘКС 21

ҚАЗАҚ
жайлы сөз

Жақсыбаев С.И., Ниязбеков Қ.Ә.

ҚАЗАҚ

жайлы сөз

Павлодар, 2013

94 (=512.122)

~~ӘОЖ 94(574)~~

~~КБЖ 63.3 (5 Қаз)~~

Ж 21

Жақсыбаев С.И., Ниязбеков Қ.Ә.

Ж 21 Қазақ жайлы сөз. – Павлодар: – Сытина баспаханасы, 2013. – 164 б.

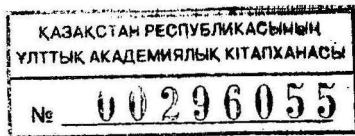
ISBN 978-601-7205-59-1

Ассалаумағалайкүм, қадірменді Оқырман!

Бұл кітапта Қазақ хандығының құрылуы, «қазақ» деген этнонимдік атаудың пайда болуы және қазақ шежіресіне қатысты соны пайымдаулар әңгіме болады. Сонымен бірге XIV ғасырда өмір сүрген Қарақожа батырдың 8-ші ұрпағы Сатылғанның бүгінге дейінгі үрім – бұтақтарының таратылуы және оның белгілі ұрпақтарының өмірлеріне байланысты қысқаша деректер берілген.

Кітап қазақ тарихына ықылас қойып жүрген жастарға және көпшілік оқырманға арналған.

ӘОЖ 94(574)
КБЖ 63.3 (5 Қаз)

ISBN 978-601-7205-59-1

© Жақсыбаев С.И., 2013

***Ұлы Түрк бабамыздың ұрпақтары –
бұрынғы қас сақтан бүгінгі қазаққа жеткен
халықтың ертеңгі мәңгілік жолына сәт
сапар айтып, ақ тілек білдірушілер:***

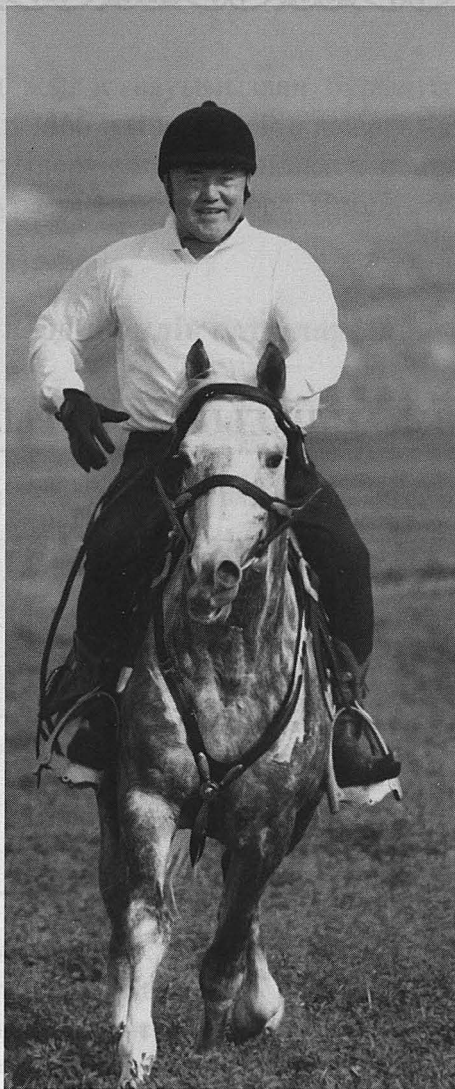
*Серік Жақсыбаев
Қойшыбай Ниязбеков*

Жазушы Асқар Сүлейменовше айтсақ, басқа халық маймылдан жаралса, ал, біздің қазақ осы Ұлы Далада жылқымен бірге жаратылған. Демек, қазақ пен жылқы – егіздей. Сондықтан қазақ – жылқы мінезді.

Қазақстан жер көлемінің әрбір шаршы метрінде құс қанатты тұлпар тұяғының мәңгілік қалған ізі бар.

1916 жылы қазақ жерінде 5 640 000 бас жылқы болған. Осы көрсеткіш бұдан әрі асырылса, қазақтың көсегесі тіптен көгерері хақ.

Мадақ емес, шындық дүр: Бүгінде домбыра іспетті нағыз қазақ – Елбасымыз Нұрекең.

Ежелден сәйгүлік баптаған елдің ұрпағымыз.

Нұрсұлтан Назарбаев

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ

Біздің жыл санауымыздан бұрынғы кезден бастап, біздің заманның 1466 жылына дейін қазіргі Қазақстан жерінде өмір сүрген түркілердің аталық биліктен мемлекеттік билік сатысына жету түрлері 1 кестеде көрсетілген.

1 кесте

Түркілердің билік сатыларының дамуы

Билік шеңбері	Билік шеңберінің құрамы	Билік иесі
Адамдар тобы	Бір әулеттің ¹ ұрпақтары	Ата немесе ақсақал
Ру	Бір атадан тараған 9 әулеттің ұрпақтары	Би
Тайпа	Тілдес рулар бірлестігі (одағы)	Тайпа басы (көсемі)
Тайпалар одағы (бірлестігі)	Тілдес тайпалар	Тайпалар көсемі
Хандық мемлекет	Тілдес рулар, тайпалар, тайпалар одағы (бірлестігі)	Хан

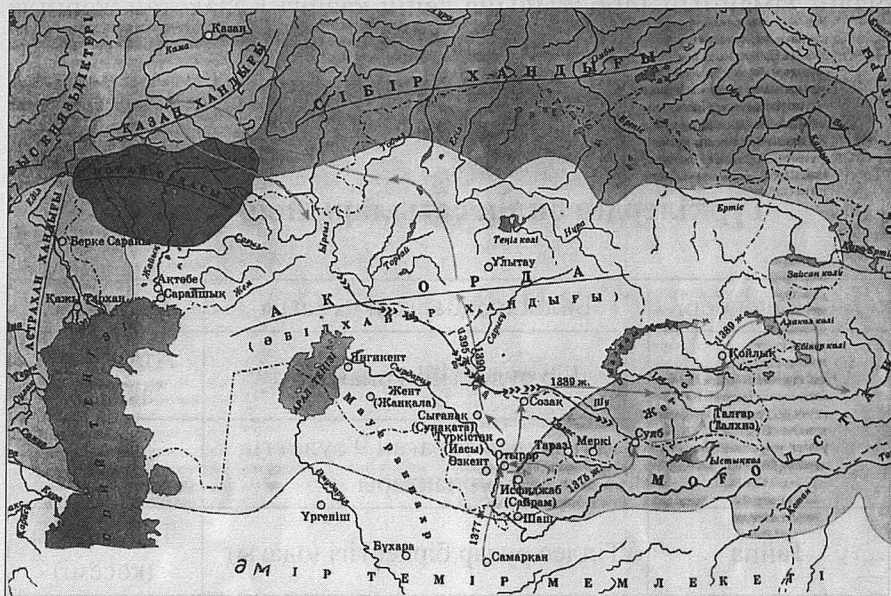
Енді орта ғасыр тарихына қарай аз шегініс жасап, алдымен қысқа түрде айтармыз: Қазақ хандығының құрылуына тікелей негізі бар Жошы хан ұлысынан 1243 жылы бөлініп шыққан Алтын Орданың саяси ахуалы жайында.

Алтын Орда иелігіндегі ұлан-ғайыр аймақ Дешті Қыпшақ жерінде болғандықтан және оның құрамындағы тайпалардың

¹ Әулет – бір атаның ұрпақтары.

дені саналған қыпшақ тайпасының ел басқарудағы рөлінің басымдылығына байланысты осы феодалдық мемлекет кейбір шығыс пен батыс деректерінде «Қыпшақ мемлекеті» деп аталса, кейін осында 30 жыл хан болған Өзбектің (1282-1341 жж.) құрметіне «Өзбек ұлысы» боп та аталған [43, 43].

1 сурет. XIV – XV ғасырдың бірінші жартысындағы қазақстан аумағындағы мемлекеттік құрылымдар

XIII ғасыр мен XIV ғасырдың басында Алтын Орда құрамында Шайбан ұлысы, Көк Орда, Ақ Орда деген мемлекеттер пайда болды. Бұл мемлекеттерді Жошы ханның балалары Орда (Ежен), Батый (Сайын), Шайбан ұрпақтары басқарды.

Ақ Орда – Қазақстан аумағында жергілікті тайпалардың (қыпшақ, арғын, қоңырат, керей, найман, үйсін, қарлұқ, қаңлы, т.б.) негізінде құрылған алғашқы феодалдық мемлекет болды. 1419 жылы Ақ Орданың билік басына Ежен ұрпағы Барак сұлтан келеді.

Ақ Орданың XV ғасырдың басында Жошы хан ұрпақтарының өзара хандық билікке қиян-кескі таластары салдарынан ыдырауы кезінде 1428 жылы жергілікті тайпалар билерінің қолдауымен Дәулетшайықтың 16 жасар баласы Әбілқайыр (1412-1469 жж.) Ақ Ордадағы хан болып сайланады. Сөйтіп, Барақ ханнан кейін Ақ Ордада Ежен әулеті құлады да, Шығыс Дешті қыпшақтағы саяси билік шайбанилер әулетіне көшеді. Сосын Ақ Орда – Қыпшақ хандығы аталып Батыс Сібірдегі Тура өзені бойындағы Тура немесе Чимги-Тура (қазіргі Тюмень) қаласы оның астанасы болды. Бұл хандықты Шоқан Уәлиханов: «Шайбанилер әулетінің Тюмень Ордасы» деп те жазады [10, 193].

Кейін, XV ғасырдың басында, Ақ Орда мен Шайбан ұлысы бірігіп, «Өзбек ұлысы» деп аталды. 40-шы жылдары оның астанасы Сырдария бойындағы Сығанақ қаласына ауысады.

Әбілқайыр хан кезінде Өзбек ұлысы саяси және әскери құрамы жағынан алып қарағанда қуатты мемлекет есебінде саналған еді.

Өзбек ұлысының аумағы Батыс Сібірдің орманды даласынан Сырдарияның төменгі бөлігіне, оңтүстік-шығыста – Моғолстан мемлекетінің шекарасына, Ертістің төмендегі бөлігінен бастап Жайық өзеніне дейінгі аймақты қамтыды [10, 393].

1465-66 жылдары осы ұлыстың құрамындағы тайпалардың едәуір бөлігі Қазақ хандығының құрамына кірген болатұғын. Және солардың басым көпшілігі XIV ғасырдың кезінде ақ өздерін «қазақпыз» деп санаған-ды. Сондықтан бұл ұлыс «Өзбек-Қазақ хандығы» деп те аталды [39, 43].

Осы тұста айта кетер бір жайт бар. Ол – Өзбек ұлысының этникалық² құрамында түркілердің 92 руы мен тайпасы болғаны. Осы рулар мен тайпалар тарихи әдебиеттерде «көшпелі өзбектер» деп жазылады. Олардың не себепті осылайша аталғаны осы кітаптың екінші тарауында сөз болады.

² Этникалық – адамдардың ерекше тарихи жағдайда қалыптасқан әлеуметтік тұрақты топтарына байланысты тұтастығы.

Сонымен бірге кейбір әдебиет пен шежірелерде аталмыш рулар мен тайпалар «тоқсан екі баулы³ қыпшақ» деп те жазылып жүр. Ал, тарихшы, этнограф Құрбанғали Халид (1846-1913 жж.) 92 түркі ру мен тайпасын ғылыми негізі жоқ қайдағы бір аңыздың желісімен «тоқсан екі баулы өзбек» деп жазады. [1, 57]⁴.

Сөз болып отырған 92 ру мен тайпаның көпшілігі бүгінде қазақ ұлтының этникалық құрамында бар (осы кітаптың соңындағы № 1 қосымшаны қараңыз), ал біразы басқа түркі тілдес ұлттардың құрамына кірді.

Осы ретте қазіргі өзбек халқының этникалық құрамы туралы да айта кету керек секілді. Тарихи деректемелер бойынша өзбектер – бір тобы 224 жылы негізін І Ардашир салған парсы патшаларының сасанилер әулетінен, бір тобы селжуктер әулетінен, бір тобы қазақ даласынан көшіп барған шайбанилер әулетінен, енді бір тобы қаңлылардан тұрады. Тағы бір айтар жайт, Құрбанғали Халид осы кітаптың соңындағы № 2 қосымшадағы «тоқсан екі баулы өзбек» тізімінде «өзбек» атты тайпаны көрсетеді. Әрине, мұның қате екені даусыз, себебі түркі тарихында «өзбек» деген тайпа болған емес.

Жоғарыда сөз болған жайттарды сараптап қарағанда «көшпелі өзбектерді» қазіргі өзбектермен байланыстыруға болмайды. Әйтпегенде, кейбір оқырмандар қазақты өзбектен шықты деп ойлауы мүмкін.

«Көшпелі өзбектер» деп жазылып жүрген тайпалардың тізімі бар белгілі тарихи жазбалардың ішіндегі ең көнесі – ферғаналық Сайф ад-Дин Аксикендидің XVI ғасырда тәжік тілінде жазылған «Маджму ат-таварих» атты шығармасы [38,

³ Баулы – «текті» деген мағынада, яғни «тоқсан екі текті өзбек», «тоқсан екі текті қыпшақ».

⁴ Квадратты жақшаның ішіндегі бірінші цифр – осы кітаптың соңындағы «Пайдаланылған әдебиеттер» тізімі бойынша берілген әдебиеттің реттік нөмірі. Үтірден кейінгі сандар сол әдебиеттен сөздәйек немесе дерек алынған беттерді көрсетеді.

200]. Мұндағы аталмыш тайпалар тізімі осы кітаптың соңындағы № 1 қосымшада берілген. Ал, осы кітаптың соңындағы № 2 қосымшадағы Құрбанғали Халидтың «тоқсан екі баулы өзбек» тізіміндегі 92 тайпаның атаулары № 1 қосымшадағы атаулардан мүлдем басқаша.

Отыз жылдай қазіргі Қазақстан аумағында Өзбек ұлысын билеп, дүркіреп тұрған қаһарлы Әбілқайырдың әскері 1457 жылы Сығанақ қаласы жанында Өз-Темір тайшы басқарған ойраттардан ойсырай жеңілгені тарихтан белгілі. Осыдан кейін Әбілқайыр хандығының саяси ахуалы күрт нашарлап, қарапайым көшпелілер мен Жошы хан ұрпақтарының оған деген көзқарастары өзгеріп, ел ішінде өзара араздық күшейе түседі. Оның үстіне мемлекет ішіндегі қайшылықтардың шиеленісуіне Әбілқайыр ханның ойраттар шапқыншылығынан болған шығынды өтеу мақсатымен иелігінде малы бар адамдардан жиналатын алым-салық мөлшерін едәуір өсіруі де қатты әсер етеді. Осы кезде Тоқай-Темірден⁵ тарайтын Жошы хан ұрпақтары Жәнібек Барақұлы мен Керей Болатұлының⁶ да хан тағына отыруға үміттері болатын-ды. Бұл үміттің астарында, біздің пайымдауымызша, Барақ хан өлгеннен кейін оның иелігіндегі жерлер мен ұрпақтары түгелдей Шайбан⁷ ұрпағы Әбілқайыр ханның қарамағына қарап кеткені жатқан секілді. Сол себепті Жәнібек пен Керейдің Әбілқайырға тәуелді болуы, әрине, кезінде азда болса да биліктің тәтті дәмін татып қалған Орыс ханның ұрпақтарына онша ұнамағаны түсінікті. Алайда Жәнібек пен Керей сұлтандар⁸ Әбілқайыр ханмен ашық түрде күресіп өз ойларын жүзеге асыруға шамалары

⁵ Тоқай – Темір – Жошы ханның 13-ші ұлы.

⁶ Тоқай – Темірдің шөпшегі Орыс ханның балалары: Құйыршық хан, Тоқтақия хан. Құйыршықтан: Барақ хан, одан Жәнібек; Тоқтақиядан: Болат, одан Керей. Демек, Жәнібек пен Керей шөберелес туыс болады.

⁷ Шайбан – Жошы ханның 5-ші ұлы.

⁸ Сұлтан – ханның хандық билікке ие болмаған ұлы.

келмейтіндіктерін жақсы түсінетін-ді. Сондықтан Жәнібек пен Керей сәті түсті-ау деген кезде мүмкіндікті жедел пайдаланып, шамамен 1459-1460 жылдары елдегі Әбілқайырға қарсы пиғылдағы біраз жұртты соңдарынан ерітіп, Қыпшақ хандығынан бөлініп шығып, көршіліс Есенбұға ханның жері Моғолстанға⁹ қоныс аударады. Сонда Есенбұға хан өзімен жауласып жүрген інісі Жүністі қолдап отырған Әбілқайырдың күшін әлсіретуді ойлап, Жәнібек пен Керейді қуана қарсы алып, олардың иелігіне Шу өзені бойына жер бөліп береді [5, 232-235].

Сөз реті келгенде айта кетейік, бірқатар тарихшылар Жәнібек пен Керейдің Моғолстанға көшу себебін сол бір шырғалаң кезде Қарақыпшақ Қобыланды батырдың арғындардың биі Ақжолды (Дайырқожаны) Ұлытауда өлтірумен байланыстырады. Осы қайғылы оқиғаға байланысты қыпшақтар мен арғындардың арасында туған дау-дамайда Әбілқайыр хан батырды жақтайды. Осыған наразылық білдірген арғындардың біразы Жәнібек пен Керейдің соңынан еруіне себеп болғаны рас. Дегенмен, екі тайпа арасындағы талас-тартыстары екі сұлтанның Әбілқайыр ханнан бөлініп, көшіп кетуінің басты себебі деу, біздіңше, дұрыс емес. Ақжол бидің өлімі тек арғындардың бір бөлігінің ғана Жәнібек пен Керейдің қатарына қосылуға себеп болғаны шындыққа жанасады.

Әзірге қазақ тарихнамасында Жәнібек пен Керейдің Моғолстанға кеткенде олармен бірге қай тайпалардың қанша

---

⁹ Моғолстан (1346-1514 жж.) – Орта Азияның солтүстік-шығыс, Жетісу және Шығыс Түркістан аумағында Шыңғыс хан империясының ыдырауы салдарынан пайда болған мемлекеттің аты. Академик К. Байпақовтың айтуынша: бұл тарихи-географиялық топоним «моңғол» этнонимінің Орта Азия мен Қазақстанда «моғол» боп айтылуына және түркі мен парсы тілдеріндегі тарихи әдебиеттерде «моғол» деп жазылуына байланысты «Моғолстан» аталған [2,158]. К. Байпақовтың бұл тұжырымымен келісуге болмайды, өйткені сол кездегі түркі тілді моғолдар – қазіргі моңғолдардың арғы ата тегінен тармаған басқа жұрт [3, 371; 4, 78].

адамдары болғандығы жайында ешқандай жазба деректердің жоқтығы анық. Дегенмен, кейін де 1460-1465 жылдары Әбілқайыр ханға наразы болған бірсыпыра адамдардың Жәнібек пен Керейге келіп, қосылғаны белгілі [6, 103]. Сонымен, алты жылдың шамасында Жәнібек пен Керейді жақтаушылардың саны көбейіп, үлкен күшке айналады. Міне, осындай былайғы жұрттың көздеріне түсерліктей бір жерге шоғырланған адамдардың қомақты тобы ақырында екі сұлтанға жаңа хандық билікті орнатудың қажет екендігіне ой салғанға саяды.

Сөйтіп, ұзын сөздің қысқасы, осы жерде 1465 жылы Жәнібек пен Керей жаңа хандықтың іргесін қалағандай болып, 1466 жылы Қозыбасы төбесінде Қазақ хандығының алғашқы туын көтереді. Қозыбасы қазіргі Алматы облысының Жамбыл ауданындағы Тарғап ауылынан оңтүстік-шығыс бағыттағы сегіз шақырым қашықтықта жатқан Текшетаудың ішінде. Осы таудың ортасында дөңгеленіп келген Қозыбасы төбесі бар.

Қазақ хандығының тұңғыш ханы болып жасы үлкен Керей сайланып, Жәнібек сұлтан оның ақыл иесі болды. Сөйтіп, ағайынды хан мен сұлтан қолдаса қимылдап, Қазақ хандығының іргетасын нығайтуға кіріседі.

Керей мен Жәнібектің туған жылдары белгісіз. «Жәнібек» деген оның лақап аты, шын есімі Әбу-Сағит. Жәнібекті ел арасында сақталған аңыз-жырларда «Әз¹⁰-Жәнібек» деп те атайды. Ол шамамен 1477 жылы соғыста қазаға ұшырайды. Керей хан шамамен 1473 жылдан кейін Моғолстан ханы Жүністің ордасына жасалған шабуыл кезінде опат болады. Жалпы, Керей мен Жәнібек туралы тарихи деректер жоқтың қасы.

Қазақ хандығының тізгіні Керей ханнан кейін оның үлкен баласы Бұрындықтың (1480-1511 жж.) қолына тиеді.

---

¹⁰ Әз – «ардақты» деген мағынаны білдіреді.

Жәнібек пен Керей Жетісуда хандық құрғаннан бастап, оның құрамындағы көшпелі түркі тайпаларының жұрты¹¹ өздерін «қазақ» деп атай-тұғын болды. Сонымен, тарих бетіне алғаш рет Қазақ хандығы, қазақ тілі және қазақ халқы¹² келеді.

Сол кезде Қазақ хандығының құрамына кірген түркі тайпалары тегіс қыпшақ тілінде¹³ сөйлейтін еді. Бұл тілді Қазақ хандығы пайда болғаннан бастап, әрине, «қазақ тілі» деуіміз дұрыс болады. Сайып келгенде, қазақ тілі қыпшақтар сөздерінің диалектісі негізінде жетіліп қалыптасқан көне түркі сөздерінің табиғи және тікелей жалғасы болып саналады.

Алғашқы Қазақ хандығының этникалық құрамында Әбілқайыр хандығын мекендеген 92 түркі тайпалары тізімінде бар жалайыр, қоңырат, алшын, арғын, найман, қыпшақ, тама, қыят, қаңлы, керей, меркіт, табын, үйсін, кердері, қатаған, телеу, рамадан сияқты тайпалар болған [7, 210-213].

Қазақ халқының құрамына енген тайпалар XV ғасырдың бірінші жартысында Ертістің оң саласы – Омь өзенінен Сырдария өзенінің сол жақ орта өңіріне, Таулы Алтайдан Жем өзеніне дейінгі ұлан-байтақ аумақты қоныстанған болатын-ды. Бұл тайпалар осы жерлердің байырғы тұрғындары, сондай-ақ Алтын Орда, Ақ Орда және Моғолстанның этникалық негізі де болып саналатын-ды. Қазақ хандығы құрылуы қарсаңында қазақ халқының негізін салған белді тайпалардың өріс-қоныстары 2 кестеде көрсетілген.

---

¹¹ Жұрт – адамдардың жалпы жиыны.

¹² Қазақ халқы – қазақ елін мекендейтін, қазақ тілінде сөйлейтін адамдардың жалпы жиыны.

¹³ Қыпшақ тілі – Алтын Орданың мемлекеттік тілі. Алтын Орда хандарының жарлықтары және сол кездегі көптеген әдеби шығармалар қыпшақ тілінде жазылғаны белгілі.

Қазақ халқының құрамына енген түркі тайпаларының XV ғасырдағы өріс-қоныстары

Тайпалар аттары	Тайпалардың өріс-қоныстары
Арғын	Ертістің сол жақ өңірі, Орталық Қазақстан, ішінара Сырдария өзенінің оң жақ орта бойы және Жетісудың Батыс жағы
Жалайыр	Сырдарияның сол жақ орта өңірі, Қаратау баурайы, Жетісу аймағы
Керей, керейт ¹⁴	Жетісу және Тарбағатай, Таулы Алтай, Зайсан көлінен Омь және Тобыл өзендеріне дейінгі өңір, Жем және Торғай өзендерінің бойы
Қаңлы	Қаратау баурайы, Сырдария мен Талас өзендерінің арасы
Қоңырат	Түркістан мен Қаратау өңірі
Қыпшақ	Ертіс пен Торғай өзендерінің арасы, Тобыл өзенінің төменгі бойынан Сырдарияға дейінгі жерлер
Найман	Ұлытаудан Есіл өзеніне дейінгі өңір
Үйсін	Жетісу өңірі

Қорыта келгенде, қазіргі Қазақстан аумағын сан ғасырлар бойы мекен қылған байырғы түркі ру, тайпаларының мұрагерлері әртүрлі қоғамдық-экономикалық формацияларды бастарынан өткеріп, оның ішінде олар аталық биліктен бастап

¹⁴ Керейт – XIII ғасырда керейлердің бір бөлігі меркіттермен бірге Жем, Торғай өзендері бойын мекендейді. Осы жердегі керейлер кейін «керейт» атымен Кіші жүз құрамындағы Жетіру тайпалары бірлестігіне қосылады [8, 537].

мемлекеттік биліктің аясына жеткенде «қазақ» деген ресми этностық атқа ие халық болып қалыптасты.

Сонымен, тілдес, діндес, ділдес дәрежеде түркі тайпаларының бірігуі негізінде құрылған Қазақ хандығымен қатар бірыңғай этникалық топ-қазақ халқы қалыптасты. Шу мен Талас өзендерінің алабына орналасқан Қазақ хандығының аумағына XVI ғасырдағы деректемелерде тұңғыш рет «Қазақстан»¹⁵ деген атау қолданылды [9, 384-385].

Осы жерде айта кететін бір жайт – Алтын Орданың пайда болуы оның құрамындағы рулар мен тайпалардың қомақты бір бөлігінен алдағы уақытта тезірек қазақ халқының қалыптасуына айрықша жағдай туғызуы әбден ықтимал. Сондықтан Қазақ хандығы құрылуы қарсаңында Жәнібек пен Керейдің соңына ерген рулар мен тайпалар негізінен бір халық болып қалыптасуға дайын болғанын жоққа шығара алмаймыз. Мұны Жәнібек пен Керейдің де сезгені анық деуге болады. Алайда, «Әр жеміс өз кезінде пісіп жетіседі» демекші әртүрлі маңызды оқиғалардың да кемеліне келетін уақыты мен қолайлы мүмкіндігі болады ғой. Осы мәселе жөнінде ғұлама ғалым Шоқан Уалихановтың: «В известиях арабских историков, как я полагаю, не должно быть ничего о казаках, ибо, я уверен, народ этот образовался не ранее XIV века при распадении Джучиева (Жошы. – С.Ж.) улуса», – деген пікірімен толық келісуге болады. [10, 171].

Әрине, қазақ халқының этногенездік үдерісі бірнеше ғасырлардың нәтижесі. Бұл жөнінде белгілі тарихшы-ғалым М.Қ. Әбусейітова былай деп нақтылап жазады: «...образование Казахского ханства не было связано только с откочевкой Керей и Джанибека, а было обусловлено всем хозяйственным,

---

¹⁵ Қазақстан – бұл географиялық атаудағы «стан» – парсыша «қоныс» (мекен) деген сөз. Сонда «Қазақстан» – қазақтардың қонысы (мекені) деген мағынаны білдіреді.

социальным, политическим развитием средневекового Казахстана и особенностями этнической истории казахов (ерекшелеген біз). Данная откочевка является событийным отражением одного из важных этапов этих процессов» [11, 40-41].

Қазақ халқының түп тегі Нұқ пайғамбардың ұрпағы Түрк екендігі және одан өрбіп, өскен, кейін «түркі» деп аталған тайпалар болғаны тарихтан белгілі.

Ендігі айтылатын түйінді сөз: Ежелгі біздің жыл санауымыздан бұрынғы заманнан Қазақстан атты тарихи географиялық-этнографиялық ұлан-ғайыр аумақты мекендеген, генетикалық және тілдік-мәдениет жақындығы бар, мінез-құлық пен әдет-ғұрыпында ортақ сипаты бар және рухтас түркі тайпаларының (арғын, үйсін, қаңлы, найман, керей, қоңырат, қыпшақ, жалайыр, алшын, адай т.б.) тұрақты араласу, тоғысу және өзара құдандалы жекжат болулары нәтижесінде бір халық боп бірігудің толғағы жеткен кезде және этногенездің жалпы заңдылықтары бойынша табиғи түрде олардың дамуы толық аяқталғанда «қазақ» деген атпен қалыптасуы – басқа халықтардың өмірінде бұрын-соңды мүлдем болып көрмеген құбылыс. Солай болғанда, қазақ халқы – кездейсоқ жағдайда түркі тайпаларының жиынтығынан пайда болған жай бір құранды этнос емес, әуел баста қаңлы мен үйсін тайпаларының біздің заманға дейінгі II ғасырда құрған мемлекеттерінен бастап Қазақ хандығына дейін қазақ болған түркілердің шамамен 16 ғасыр бойы өз бастарынан саяси-қоғамдық өмірлерінде этникалық интеграция, консолидация, ассимиляция, сеперация, аккультурация сияқты объективті үдерістерді өткізіп, ете-не болып біріккен тұтас бір текті халық.

Осы тұста мына бір жайтты айтуға болатындай. Әдетте «алдымен тауық жаратылды ма немесе одан бұрын жұмыртқа пайда болды ма?» деген қитұрқы сұрақ бары белгілі. Бұл сауалға орай «алдымен Қазақ хандығы құрылып, содан кейін

қазақ халқы қалыптасты ма?» деген сұрақ та туындайды. Бұған айтар уәжіміз: жоғарыда айтып өткеніміздей, 1466 жылы тілі, мәдениеті, діні, дәстүрі, ділі ортақ болып, өздерін «қазақпыз» деп санаған Ақ Орданың, Әбілқайыр хандығының іргелі түркі тайпалары Керей мен Жәнібек сұлтандардың басшылығымен Жетісу өңірінде Қазақ хандығының негізін қалады. Демек, қазақ халқының қалыптасуы Қазақ хандығы құрылуынан бұрын болды. Сосын көп жылдан кейін «Қазақстан» деген атау сөзі шықты. Сондықтан қазіргі біздің мемлекетіміздің атауы «Қазақстан Республикасы» емес, біздіңше, «Қазақ мемлекеті» деп аталуы дұрыс сияқты.

Жаңадан құрылған Қазақ хандығының шығысында ойраттар¹⁶, оңтүстік – батысында Әмір Темір әулеті билеген Сырдария мен Амудария аралығындағы Маураннахр¹⁷ мемлекеті, Солтүстігінде Сібір хандығы болатын-ды.

Қазақ хандарының Әбілқайыр ұрпақтары Хайдар ханмен, Мұхаммед Шейбани ханмен қазақтардың этникалық территориясын біріктіру жолындағы күресі Сырдария бойындағы көне қалаларды (Отырар, Сауран, Сығанақ, Түркістан және т.б.) басып алу соғысына ұласты. Осы тұста шын мәнісін айтсақ, бұл қалаларға Ақсақ Темір әулеті, Моғолстан хандары Жүніс пен Махмұд сұлтан да көз тігіп, Дешті Қыпшақты билеу жолындағы тартыста өздерінің экономикалық және соғыс тірегіне айналдырмақ болды. Бұлар үшін Сырдария бойындағы қалалар аймағының маңызы зор еді. Өйткені бұдан бұрынғы

---

¹⁶ Ойрат – «ойн ард» (орман халқы) деген сөзтіркесінен пайда болған аллоэтноним (аллоэтноним – белгілі бір этносқа көршілес халықтардың берген атауы). Ойраттар Енисей өзенінің бастауында өмір сүрген [12, 323]. Бүгінде ойраттардың көпшілігі қазіргі моңғол халқының құрамына кіреді. Ойраттар – өздерінше сөйлеу ерекшеліктері бар түркі тілді халық.

¹⁷ Маураннахр – «Ма вара ан-нахр» деген араб сөзтіркесінің мағынасы: өзеннің арғы жағы [13, 477] – Амудария өзенінің оң жақ жағалауындағы жердің (мелекеттің) аты.

Ақ Орданың, Әбілқайыр хандығының саяси-әкімшілік және сауда-экономикалық орталықтары осы қалаларда болды.

Сырдария бойындағы қалалар үшін соғыс XV ғасырдың 80-90 жылдары Бұрындық ханның (1480-1511 жж.) тұсында да болды. Батыс Жетісудағы иеліктеріне және жаулап алған оңтүстіктегі бірқатар қалаларға (Созақ, Сығанақ, Сауран т.б.) сүйенген қазақ хандары Дешті Қыпшаққа үміткерлердің бірінен соң бірін жеңіп, өз иеліктеріндегі жерлердің аумағын едәуір ұлғайтты. Дешті Қыпшақта қазақ хандары билігінің нығаюы Шайбани ханды Дешті Қыпшақ тайпаларының біраз бөлігімен Маураннахрға ығысуға мәжбүр етті. Қазақ хандығының саяси және экономикалық жағдайы Қасым ханның (1511-1523 жж.) тұсында одан әрі нығайып, күшті мемлекетке айналды. Ол Маураннахрдағы Шейбани мемлекетінің (1500-1598 жж.) ханы Мұхаммед Шейбаниді (1451-1510 жж.) тізе бүктіріп, Сырдария бойындағы көне қалаларды тегіс Қазақ хандығына қаратты. Содан кейін Қасым хан феодал ақсүйектердің Қазақ хандығына деген қарсылығын тұншықтырып, әскер қуатын арттырды, өзіне тәуелді қазақ халқының жерін кеңейте түсті. Мұхаммед Хайдар Дулатидың еңбегі (1541-1545 жж.) «Тарих – и Рашиди» және «Шейбанинама»¹⁸ деректемелеріндегі мәліметтерге қарағанда қазақтардың этникалық территориясының негізгі аймақтары Қазақ хандығына Қасым тұсында біріктірілген [9, 385]. Қазақ хандығының шекарасы батыста Жайыққа, оңтүстік-батыста Сырдарияның оң жағалауына дейін жетіп, оңтүстіктегі қалаларды қосып алды, солтүстікте Ұлытау мен Балқаштан әрі асып, оңтүстік-шығыста Жетісу жерінің дені

---

¹⁸ Шейбанинама – Әбілқайыр ханның немересі, Шабұдақ сұлтанның баласы Шейбани ханның өмірі, жорықтары, ел басқару жайы туралы Орта Азия авторларының жазған бірнеше шығармаларының аты. Кейбір қазақ кітаптарында [22, 164] «Шайбанинама» деп қате жазылған, дұрысы: «Шейбанинама» [10, 69, 170, 370].

(Шу, Талас, Қаратал, Іле өзендерінің алабы) Қасым ханға қарады.

XV ғасырдың ақыры мен XVI ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы қазақ халқын құрайтын негізгі этникалық тайпалардың мемлекеттік бірлестігі халықтың бірігу процесінің жеделдеуі түсті. Қазақ хандығының нығайып, халықтың бірігу процесі жеделдеумен бірге оның «қазақтар» деген атауы да бекіді. Жәнібек пен Керей құрған хандық нығайғаннан кейін оның құрамындағы барлық тұрғындар деректемелерде «қазақтар» деп атала-тұғын болды. Сөйтіп, «қазақ» термині бірте-бірте этностық мәнге ие болды деуге болады. Осы кезде қазақ халқының саны бір миллионға жетеді [14, 144]. Көршілес үлкен мемлекеттердің ішінде Ұлы князь III-ші Василий (1479-1533 жж.) басқарған Москва мемлекеті бірінші болып, Қазақ хандығымен дипломатиялық байланыс орнатады [5, 275].

Қасым хан көшпелі қазақ халқына күнделікті тұрмыс-тіршілігіне, салт-санасына, ой-көзқарасына орай жаңа тәртіп орнатқаны тарихтан белгілі. Оның қазақ халқы алдындағы зор еңбегінің бірі – тарихымызға «Қасым ханның қасқа жолы» деген атпен кірген Қазақ мемлекетінің тұңғыш құқықтық құжатты жасауы болды. Бұл құжатта: мүлік заңы, қылмыс заңы, әскери заң, елшілік жоралары, жалпы әлеумет заңы сияқты бес бөлімді ережелер болды. Бұл құжат кейін Тәуке хан тұсында шыққан әдет заңдары «Жеті жарғыға»¹⁹ негіз болғаны белгілі. Сондықтан тарихшы Мұхаммед Хайдар Дулати: «Қазақ хандары мен сұлтандары арасында Қасым хандай күдіретті ешкім болған емес», – деп тегін жазбаған. Қазақ хандығының ұлғаюы мен нығаюына кейін Ақназар, Есім, Тәуке хандар зор үлес қосты. Қазақ хандығы бастапқыда ондаған тайпалардан құралса да, кейін оның құрамына туысқан басқа

---

¹⁹ Жарғы – көне түркі сөзі, «жүгініс» деген ұғымды білдіреді.

ру – тайпалар қосылды. Мәселен, Моғолстан, Ноғай Ордасы, Сібір хандығы біржолата ыдырағаннан кейін осы мемлекеттердің құрамындағы көптеген рулар Қазақ хандығындағы өз тайпаларына келіп қосылды. Осы жұртпен бірге кейбір түркі рулары мен тайпаларының өкілдері де қазақ халқының құрамына енді. Сөйтіп, XVII ғасырдың басында қазақ халқының бірігуі аяқталды. XVII ғасырдың аяғында қазақ халқының құрамында шамамен үш жүздей ру болды [15, 17].

Сонымен, XVII ғасырдың соңында қазақ халқы ұлт²⁰ болып қалыптасты. Сөз ретінде айта кетсек, ұлт – халықтан кейін туындайтын тарихи категория.

Қазіргі ұлан-байтақ ата қоныс мекенін қазақ халқы, әрине, ғайыптан сыйлыққа алған жоқ, бұл жер сан ғасырлар бойы қазақты дүниеге әкелген түркі тайпаларының байырғы мекені болғаны баршаға аян. Оның әрбір шаршы метр жерін Ұлы ата-бабаларымыз сыртқы жауымыз болған жоңғарлармен²¹ бір жарым ғасырдай (1604-1758 жж.) арпалысып, атысып-шабысып дегендей қорғай алды.

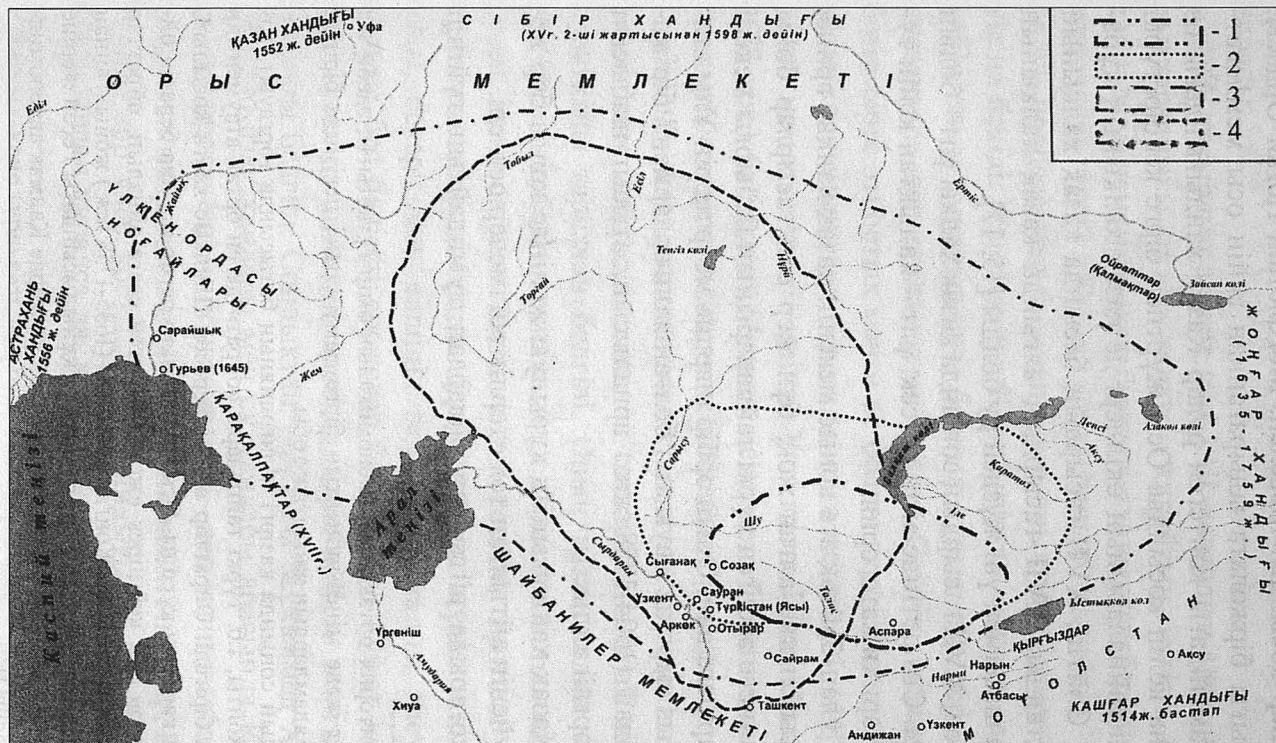
Міне, Қазақ хандығының құрылуы жөнінде қолда бар деректерге сүйеніп айтылған тоқ етерлік әңгімелер осы еді.

Енді жоғарыда айтылған ойлардан туындайтын түйінді пікірлер:

---

²⁰ Ұлт – территория ортақтығы, экономикалық өмір тұтастығы, әдеби тіл мен мәдениет және мінез-құлықтың бірге даму үрдісі негізінде бірігіп, қалыптасқан адамдардың жиынтық тобы.

²¹ XII ғасырдың соңында қазіргі Монғолияның батысында торғауыт, хошут, чорос, хойты, т.б. түркі тайпалары «ойрат» деген ортақ атаумен бір саяси одаққа бірігеді. Ойраттар өз еріктерімен Шыңғыс ханға қосылып, әскерінің сол қанатын құрады. Осы «сол қанат» деген мағына беретін ойратша «зүн гар» сөзі кейінірек «жоңғар» деген сөзге айналып, ойраттар осылай да атала бастайды. Жоңғар хандығы (1635-1758 жж.) жойылғаннан кейін, ойраттардың бір бөлігі Еділ өзенінің құйылысындағы Ресей жеріне өтіп, қалмақтар деп аталды [16, 21]. Бүгінде бұл жерде Қалмақ автономиялы республикасы бар.

2 сурет. XV–XVI ғасырлардағы Қазақ хандығы

Шарты белгілер: 1. XV ғасырдың 60-жылдарының орта кезіндегі Қазақ хандығы; 2. XV ғ. аяғындағы Қазақ хандығының территориясы; 3. XVI ғ. бірінші ширегіндегі Қазақ хандығы территориясының ұлғаюы; 4. XVI ғ. аяғындағы қазақ хандарының иеліктері

1. Сақ және ғұн (күн) тайпалар одағы күллі түркі тілді халықтардың, соның ішінде қазақ халқының да түп тегі.

2. Қазіргі Қазақстан аумағында біздің жыл санауымыздан бұрын болған Қаңлы мемлекетінен бастап санағанда 1465 жылға дейін 19 түркі тілді тайпалардың мемлекеті болды.

3. Керей мен Жәнібек сұлтандардың өздерін «қазақпыз» деп санаған біраз жұртпен Әбілқайыр хандығынан бөлініп, Моғолстан жеріне қоныс аударуы өз кезегінде қазақ халқының этногенезінің аяқталуына және Қазақ хандығының тезірек құрылуына қолайлы жағдай жасады.

4. Қазақ халқы – бірнеше түркі тілдес тайпалардың этникалық бірігуінен пайда болған көп рулы біртұтас автохтонды халық.

5. «Қазақ» деген сөз – автоэтноним (халықтың өзіндік атауы).

6. Қазақ хандығы – бір ұлтты болып құрылған мемлекет.

7. Барша түркі әулетінің Еуразия қосқұрлығының қақ ортасына орналасқан қара шаңырағына қазақ халқы ие болды. Осы жөнінде қазақтың аса талантты ақыны Мағжан Жұмабаев өзінің «Түркістан» атты өлеңінде:

«Көп түрік енші алып тарасқанда, қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?» – деп [17, 175] тегін айтпаған ғой.

Міне, бүгінде осы қара шаңырақта біздер мәңгілік ел болуға бет алып, шат-шадыман күйде өмір сүріп жатырмыз.

